

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

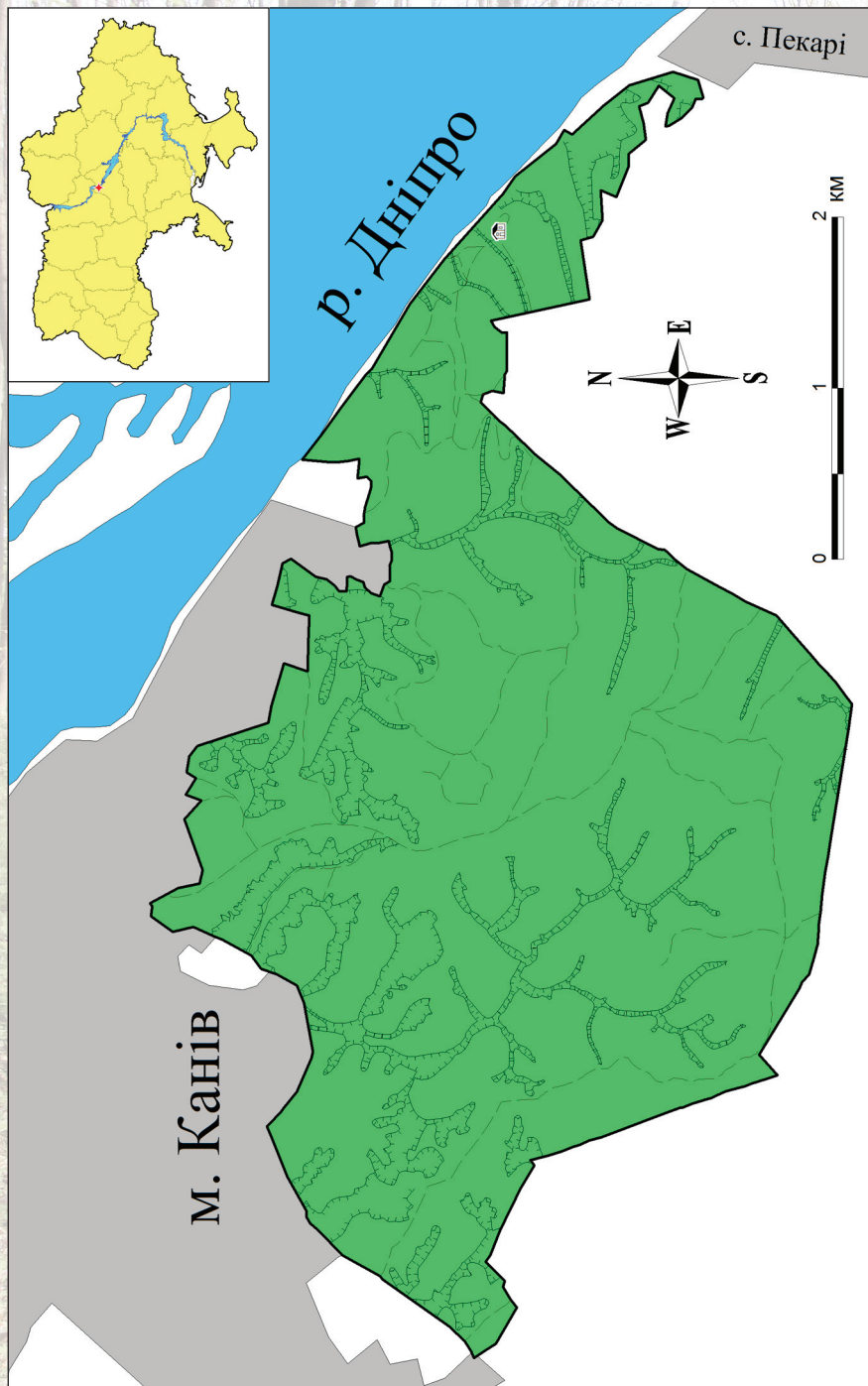
Навчально-науковий центр «Інститут біології та медицини»

Канівський природний заповідник

Канівські гори

Київ – 2023

Нагірна частина Канівського природного заповідника – науковий об'єкт, що становить національне надбання

Вздовж правого берега Дніпра біля Канева тягнеться пасмо високих пагорбів. Це так звані Канівські гори. Наукова назва їх – Канівські дислокації. Дислокації – тому, що осадові породи, які їх утворюють, зміщені, дислоковані. На Канівських горах знаходиться одна з ділянок Канівського природного заповідника – його нагірна частина. Площа її становить 1415 га. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 04.11.2022 р. № 1243 вона отримала статус наукового об'єкта, що становить національне надбання, під назвою **«Геологічний ландшафт та рослинно-тваринний комплекс Канівських дислокацій у межах Канівського природного заповідника навчально-наукового центру «Інститут біології та медицини» Київського національного університету імені Тараса Шевченка»**. Цінність даної території полягає в тому, що це неповторний та унікальний для України і всієї Східної Європи комплекс геологічних та геоморфологічних утворень із виходами на денну поверхню й доступних для вивчення мезо-кайнозойських порід, механізм виникнення і формування яких донині не до кінця вивчений, що має високий рівень ландшафтного та біологічного різноманіття.

Розташовані Канівські дислокації на Придніпровській височині. Вони тягнуться пасмом шириною від 3 до 9 км від с. Трахтемирів до гирла р. Рось. Найбільші з гір мають назви, які відображають історію краю, – Батурова, Пилипенкова, Московка,

Фото М. Борисенка

*На Канівських горах знаходиться основна частина
Канівського природного заповідника*

Фото В. Грищенко

*У норах на урвищах
гніздяться золотисті
бджолоїдки*

Чернеча, Княжа, Мар'їна, Лиса та ін. Особливістю Канівських дислокацій є надзвичайно складна будова, що затрудняє пояснення їх походження, хоч вивчають гори Канівщини вже близько двох століть. Посидання різних варіантів дислокованості та наявність різних напрямків положення лускуватих структур робить Канівські дислокації унікальним об'єктом. Було запропоновано різні гіпотези їх утворення – гляціальну, зсувну, тектонічну, гляціо-тектонічну, катастрофічну тощо.

Дослідження Канівських гір почалися ще в 1830-х рр. (Ф. Дюбуа де Монпере), вивчення мезозойських відкладів започатковане К.М. Феофілаковим у 1850-х рр. На його думку, причиною утворення дислокацій були рухи земної кори. Детальний опис геологічної будови та характеристику структури Канівських дислокацій дав В.В. Різниченко у 1920-х рр. Він запропонував ендегенну гіпотезу їх походження, пов'язану з окраїнним складкоутворенням. Гляціотектонічну концепцію походження дислокацій висунув Д.Н. Соболев у 1920-х – 1930-х рр. Її розвивали пізніше В.Г. Бондарчук, М.Г. Костяний. У різний час дислокації досліджували Г.Ф. Мірчинк, Г.Є. Рябухін, вони вважали їх походження комплексним під дією ен-

Фото В. Грищенко

*Урвища – мов відкрита книга, по них можна читати
геологічну історію краю*

догенних (тектонічні підняття) та екзогенних (льодовик) факторів; Ю.А. Лаврушин та Ю.Г. Чугунний, що підтримували гляціальну концепцію; Ю.Л. Грубін, Е.Т. Палієнко, Ю.А. Куделя та інші науковці. Зараз дослідження проводяться співробітниками Навчально-наукового інституту «Інститут геології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Знаходяться дислокації в межах північно-східного схилу Українського кристалічного щита й південно-західної частини Дніпровсько-Донецької западини на докембрійських кристалічних утвореннях, що розташовані на глибині 200 м нижче рівня Дніпра. На них лежить осадова товща тріасової, юрської, крейдової, палеогенової, неогенової, четвертинної систем. Товщина відкладів у дислокаціях досягає 100–150 м. Схил має блокову будову з розломами та підняттями, серед яких чітко виділяються Канівський та Трахтемирово-Бучацький горсти. Канівська смуга дислокацій своїми коренями доходить до мезозойського та кайнозойського шарів і вирізняється як окремий дрібно пофалдований накладений шар. Переважаючим типом дислокаційних форм всього пасма є складки-підкиди, зібрані в серії лускуватої структури, що часто переходять у насуви, утворюючи аллохтони довжиною до 150 м. Найбільша кількість складок (більше 30) знаходиться саме в межах Канівського горсту. Зустрічаються генетично пов'язані форми – перекинуті, лежачі, закинуті, коробчаті складки. Складчастість затухає донизу на переході до тріасових шарів, які зачеплені лише у верхній частині, тоді як усі шари від юрських до четвертинних (міндельські підморенні суглинки та піски) включені у структури дислокацій. Напрямок

Фото В. Грищенка

*Схили Канівських гір порізані глибокими ярами.
Це наслідок бездумного вирубування лісів у минулому*

Фото В. Грищенка

*Чечітки прилітають
до нас зимувати*

Окремі гори мають куполоподібну або конічну форму і являють собою луски-насуви юрських глин та крейдових піщаників на піщані антропогенові відклади. Найбільші висоти Канівських гір – 242 м (біля с. Трахтемирів) та 255 м (південніше м. Канів), найменші – 80–85 м (у долині Дніпра). Найвищі гори в Канівському заповіднику та його околицях – Мар’їна (абсолютна висота 224,1 м н.р.м.) та Княжа (198 м). Перепад висот перевищує 150 м. У горах можна вирізнити чотири добре виражених масиви, розділені яружно-балковими системами, які утворилися на місці древніх балок, в які врізалися сучасні глибокі яри.

Фото В. Грищенка

Світанок у засніженому лісі на Канівських горах

Структура яружно́ї мережі зумовлена особливостями дрібнолускуватої складчастості і співпадає з її лініями порушень, що зумовлює існування поперечних «чоткоподібних» ярів, а також поздовжніх моноклінальних та антиклінальних ярів. Значній ерозії сприяло вирубування лісів на схилах гір та їх розорювання. Глибина врізу ярів становить у середньому 35–40 м, найбільша глибина досягає 90 м. Всього у районі дислокацій близько 8 тисяч ярів, у тому числі найбільший у Європі – Великий Хмільнянський.

Фото В. Грищенко

*На відкритих ділянках
Канівських гір можна
побачити красеня махаона*

За схемою фізико-географічного районування України Канівські дислокації знаходяться у Дністровсько-Дніпровському лісостеповому краї Лісостепової зони. Протягом кількох тисячоліть вони були вкриті широколистяними лісами з домінуванням дуба та ясеня. Під їх покривом сформувався потужний шар сірих лісових ґрунтів. В історичні часи ліси були майже повністю вирубані. Зараз лісовий покрив значною мірою відновлений, але це вторинні ліси, переважно грабові діброви. У них домінує граб з до-

Фото В. Грищенко

*Через Канівські гори проходить східна межа суцільного
поширення європейських грабових лісів*

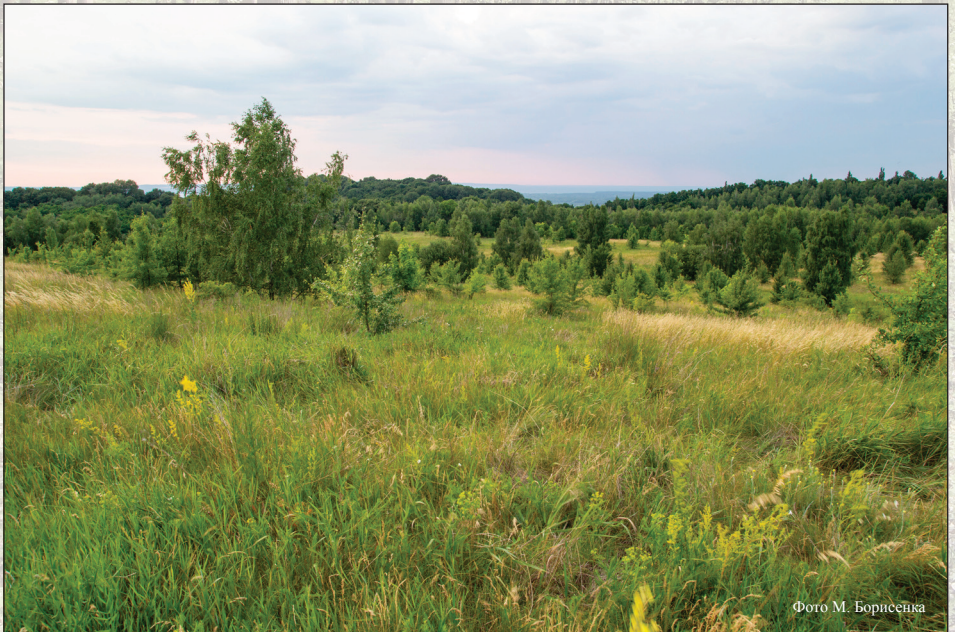
мішкою дуба, кленів гостролистого й польового, ясена, липи, берези. Через Канівські гори проходить східна межа суцільного поширення європейських грабових лісів.

У ландшафтному відношенні ця територія являє собою сильно дислоковану та перетворену ерозією четверту надзаплавну терасу (корінний берег) Дніпра. Основна геологічна порода, що переважає на поверхні, – антропогенні лесовидні суглинки, але на значних площах на денну поверхню виходять різноманітні відклади льодовикової формації, неогену, палеогену та крейди. Вони складають материнську основу ґрунтового покриву. Тут головним чином розвинуті середньо- та слабозмиті світлосірі та сірі лісові ґрунти. Значні ділянки зайняті делювіальними шаруватими гумусованими зсувовими відкладами.

Головні кліматичні показники за даними метеостанції заповідника: середньорічна температура повітря – +8 °С, середня температура липня – +20 °С, січня – –5 °С, середньорічна кількість опадів – 520 мм. Сума середньодобових температур за період активної вегетації рослин (за період року із середньодобовими температурами вище +10 °С) перевищує 2800 °С.

Значна розчленованість рельєфу зумовлює велике ландшафтне та біологічне різноманіття.

На Канівських горах поширені середньо-придніпровські широколистяні ліси зонального типу, що в минулому були дещо змінені господарською діяльністю. Зокрема для них характерна відповідна природна горизонтальна, вертикальна та функціональна структурованість, добре виражені парцелярна, ярусна та синузійна структури.

На Мар'їній горі літнє буяння трав

У них добре збереглися і наразі представлені чисельні популяції типових лісових видів рослин-реліктів міжльодовикового (ріс-вюрмського) часу. В цих лісах популяції багатьох видів нашої автохтонної флори знаходяться на крайній східній межі свого ареалу. Великі площі зайняті грабовими дібровами, є також масиви штучних насаджень сосни та робінії. Незначні площі зайняті ценозами трав'яної стадії демутації грабових лісів (лучно-степові ділянки).

На Канівських горах найкраще вивчене біорізноманіття правобережної частини Канівського природного заповідника. Саме ця територія і стала науковим об'єктом, що становить національне надбання. Науковцями тут виявлено 737 видів судинних рослин, 17 видів спорових рослин, 170 – лишайників, 138 – мохоподібних, більше 1200 видів грибів та грибоподібних організмів. Синтаксономічний склад рослинного покриву достатньо багатий. Згідно нині діючої синтаксономічної схеми рослинності України, ідентифіковано 62 асоціації, що належать до 38 союзів, 27 порядків та 19 класів.

Згідно зоогеографічного районування України, нагірна частина заповідника належить до Дністровсько-Дніпровської підділянки ділянки Східноєвропейського листяного лісу й лісостепу району змішаного листяного лісу й лісостепу Східноєвропейської округу Європейсько-сибірської бореальної підобласті. Фауна цієї території представлена типовим для лісостепової зони України комплексом лісових видів. Тут зареєстровано 267 видів хребетних тварин. Найбільшим є видове різноманіття птахів – 195 видів. Ссавців виявлено 54 види, плазунів – 8, земноводних – 10. Загалом

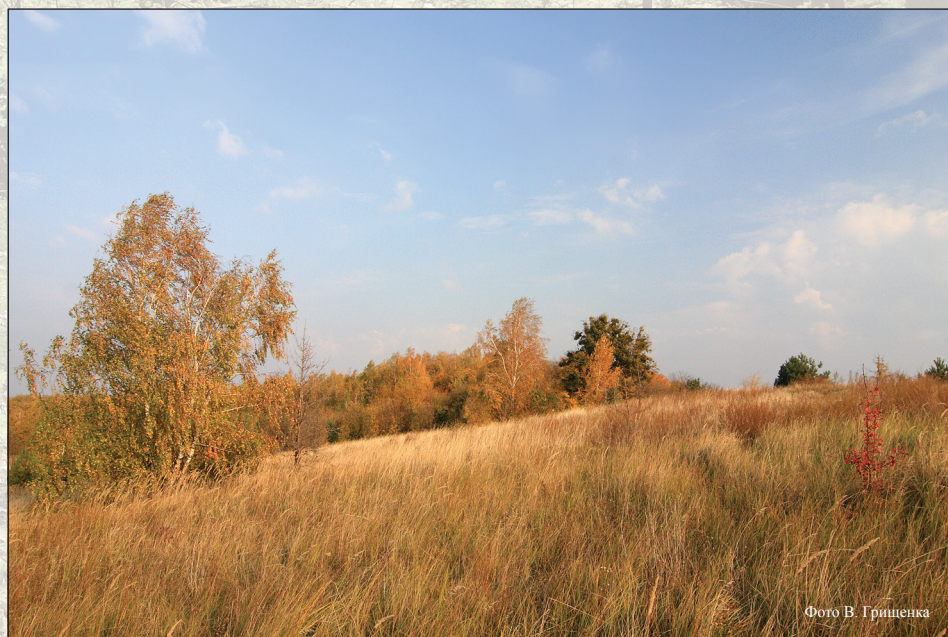

Фото В. Грищенка

На Канівські гори прийшла осінь

із хребетних тварин нагірної частини Канівського природного заповідника 229 мають охоронний статус відповідно до українського та міжнародного законодавства. 52 види занесені до Червоної книги України, 227 видів перебувають під охороною Конвенції про охорону дикої флори та фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція), 99 – Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція).

Фауна безхребетних тварин вивчена набагато гірше. За попередніми оцінками, в нагірній частині заповідника зустрічається понад 10 тисяч видів. З них близько 8 тисяч видів комах, 32 – багатоніжок, близько 150 видів моллюсків. Охоронний статус мають 39 видів безхребетних тварин. З них 33 – занесені до Червоної книги України, 12 – перебувають під охороною Бернської конвенції.

Канівські гори та навколишня місцевість були заселені людьми ще з часів пізнього палеоліту (близько 20 тисяч років тому). Ця територія насичена пам'ятками історії та культури. Археологами розкопані залишки поселень палеолітичних мисливців на мамонтів, трипільської, підгірцівської, чорноліської, зарубинецької культур, скіфських часів, слов'янської доби. На території Трахтемирівського історико-культурного заповідника є 63 пам'ятки археології, зокрема залишки м. Заруб, Зарубського монас-

На Канівських горах біля Дніпра люди жили з давніх давен. Студенти-археологи Київського національного університету імені Тараса Шевченка проводять розкопки давньоруського поселення на садибі Канівського заповідника

тиря з печерами, скіфський вал. У XV–XVI ст. тут знаходився Трахтемирівський православний чоловічий монастир, який у 1578 р. був переданий реєстровому козацькому війську під госпіталь. На Княжій горі південніше Канева розкопані залишки літописного міста Родень. На Чернечій (Тарасовій) горі поховано Т.Г. Шевченка.

Канівські дислокації охороняються в Канівському природному заповіднику та регіональному ландшафтному парку «Трахтемирів». Канівський заповідник у 2023 р. відзначає своє сторіччя. Причому створення його було пов'язано якраз із необхідністю захисту Канівських гір від руйнування.

Канівщина колись була лісовим краєм. По пагорбах правого берега Дніпра суцільні лісові масиви тягнулися від Полісся аж до Чорного лісу на межі зі степом. Нешадно вирубувати для різних господарських потреб їх почали ще в часи Речі Посполитої. На початку XVII ст. в Європі був великий попит на поташ (карбонат калію), який використовувався для виробництва скла, мила, фарб і т.д. Добували його тоді виварюванням із деревного попелу. На виготовлення бочки поташу вагою 52 пуди треба було спалити близько 40 кубометрів дров, передусім листяних порід. Тисячі гектарів лісу пішли в буквальному розумінні на попід. Про давні події нагадує топоніміка краю. У назвах багатьох сіл зустрічаються слова буда, гута, поташня. Буда, поташня – це місце, де спалювали деревину й добували поташ. У гутах з його використанням виробляли скло. Так ось у результаті хижацького вирубування вже в 1622 р. постало питання про закриття буди в Канівському старостві, бо виробництво стало нерентабельним – поблизу не залишилося придатного лісу, а возити здалеку було не вигідно. Так продовжувалося сотні років. Коли лісам на деякий час давали спокій, вони потроху відновлювалися (хоч це вже були похідні ліси), потім усе знову повторювалося.

Хижацьке вирубування лісів на Канівщині призвело до шаленого розгулу ерозії. Тут утворилися найбільші в Європі яри. Причому росли вони дуже швидко. Великий Хмільнянський яр щороку збільшувався на 5–10 га, поглинаючи родючі землі й перериваючи дороги. А в 1903 р. по ньому прокотився гігантський сіль. Грязьовим потоком знесло частину села Хмільна, виноси ярів повністю перекрили річку Рось, і вона геть змила село Михайлівка. Утворився величезний став площею понад 1000 га. Цілі каравани землечерпалок працювали до 1911 р., щоб прорізати нове русло довжиною близько 10 км. А меліоративні роботи продовжувалися до 1914 р. Про цю епопею зараз нагадує пам'ятник біля с. Межиріч. Виникла загроза того, що еро-

На садибі заповідника знаходиться могила й меморіальний будинок видатного українського історика академіка М.Ф. Біляшівського

Самець і самка зеленої ящірки. Це вид із Червоної книги України, але побачити їх можна навіть на садибі заповідника

Західній Європі та Північній Америці. На засіданні Колегії Наркомату її підтримав ботанік О.А. Яната. Доклали зусиль до становлення заповідника М.Ф. Біляшівський, С.О. Сфремов, П.А. Тутковський, М.В. Шарлемань та інші відомі вчені.

30 липня 1923 р. Наркомзем УРСР підписав Постанову № 156. У ній пропонувалося Всеукраїнському управлінню лісами та Наркомату освіти розглянути питання про організацію заповідника в районі могили Т.Г. Шевченка. Цю пропозицію підтримали як науковці, так і місцева влада. 17 квітня 1924 р. Київським губбюро по влаштуванню держземфондів був затверджений проект Державного заповідника імені Т.Г. Шевченка площею 1042,5 десятин (згодом його стали називати Лісостеповим). До його складу включили й Чернечу гору з могилою поета. Окрім нагірної частини, до заповідника мав увійти також острів Заріччя на Дніпрі біля Канева, на якому навіть планували збудувати контору. Але ще кілька років тривала бюрократична тяганина та безлад. Хоч був затверджений штат, на нього не виділялися достатні кошти,

Козулі виходять із лісу на навколшині поля

звія зруйнує Чернечу гору з могилою Тараса Шевченка. Для приборкання ярів було вкрай необхідне відновлення лісів на пагорбах.

І ось геолог В.В. Різниченко 27 липня 1923 р. звернувся до Секції охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему УРСР із пропозицією створити навколо могили Т.Г. Шевченка «заповідний парк» площею близько 10 кв. верст, аналогічний тим, що існували в

Наркомзем не відряджав до Канева потрібних для організації роботи працівників, не було постійної адміністрації. Більше того, деякий час на Канівських горах існувало кілька заповідників, підпорядкованих різним відомствам. 20 серпня 1925 р. Раднарком України створює історико-культурний заповідник «Могила Т.Г. Шевченка» на площі 4 десятини у віданні Наркомату освіти. А в 1930 р. ВУАН проголо-

шує ще й археологічний заповідник «Княжа гора», включивши до нього колишню садибу академіка М.Ф. Біляшівського й частину території Лісостепо-вого заповідника ім. Т.Г. Шевченка.

Реальна робота заповідника розпочалася лише в кінці 1930 р. Нарешті розібралися з територією. Історико-культурний заповідник «Могила Т.Г. Шевченка» залишився окремою установою. Археологічний заповідник передали Лісостеповому. Було розроблене «Положення про Державний Лісостеповий заповідник імені Т. Шевченка». Основними завданнями його стали збереження фауни, флори та рельєфу; наукові дослідження; «культурне обслуговування трудящих», тобто освітня робота. З 1931 р. починаються регулярні наукові спостереження.

Історія заповідника була нелегкою. Неодноразово змінювалася його назва і площа, одні ділянки вилучалися, інші – передавалися. У грудні 1933 р. Лісостеповий заповідник злили з іншим, який знаходився біля Києва, – Державним заповідником Дніпрові заплави «Конча-Заспа». Так утворився Середньодніпровський заповідник. Але вже влітку 1934 р. заповідні землі в Кончі-Заспі відібрали: у зв'язку з переведенням столиці УРСР з Харкова до Києва вони знадобилися для побудови урядових дач. Заповіднику, як компенсацію, передали острів Заріччя на Дніпрі біля Канева. 29 червня 1939 р. Постановою Раднаркому УРСР заповідник був переданий Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка. З того часу він став базою для проведення наукових досліджень та навчальної практики студентів. Оскільки більше всього тут працювали біологи та географи, заповідник став називатися Канівським біогеографічним. Під час німецької окупації в роки війни він не функціонував, але відразу після визволення Канівщини в 1944 р. робота його була поновлена. У 1951 р. Канівський біогеографічний заповідник разом із багатьма заповідниками СРСР був ліквідований сталінським указом. На щастя, з 1952 р.

Скополія карніолійська – релікт дольдовикових часів

він був лише реорганізований в Учбово-дослідний лісгосп Київського університету. Тут продовжувалися наукові дослідження і практика студентів. Відновити заповідник удалося лише після тривалої боротьби науковців та керівництва університету. 12 листопада 1968 р. – другий день його народження. З того часу він називався Канівським державним заповідником. З 1992 р. офіційна назва – Канівський природний заповідник.

Уже в перших документах – про передачу заповідника Київському університе-

Підсніжники починають цвісти першими, коли ще лежить сніг

ту та про поновлення його роботи в 1944 р. – підкреслювалося, що заповідник повинен бути базою для науково-дослідних робіт і навчальної та виробничої практики студентів. Цю функцію він успішно виконує ось уже понад 80 років. Тут проводили дослідження сотні науковців – і Київського університету, й інших навчальних закладів та академічних установ. Не оминали заповідник увагою й зарубіжні вчені. Тут збиралися матеріали для численних курсових і дипломних робіт та дисертацій. Не даремно природний комплекс Канівського заповідника вважається одним із найкраще вивчених в Україні. Ну й, звичайно ж, канівська практика залишила незабутні враження в багатьох тисяч студентів.

Одним із головних завдань при створенні заповідника був захист Канівських гір від ерозії. Для цього перш за все необхідно було відновити ліс на їх схилах. Канівський заповідник успішно впорався з цим. Якщо на початку в нагірній його частині переважали молоді грабняки та зарості чагарників, яри зяяли відкритими урвищами, майже не було птахів-дуплогнізників, то зараз тут уже повноцінний ліс. У заповіднику можна побачити багатьох типових мешканців старих лісових масивів.

Канівський природний заповідник отримав міжнародний статус території, важливої для птахів (ІВА – Important Bird Area). Він включений до Смарагдової мережі Європи (Emerald Network). До її складу входять Території Особливого Природоохоронного Інтересу (Areas of Special Conservation Interest) з цілого ряду країн.

Фото В. Грищенка

Сонце сідає за Канівські гори

Що можна прочитати про Канівські дислокації та Канівський природний заповідник

- Бондарь Н.Н. Прошлое Канева и его окрестностей. К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. 110 с.
- Грубрин Ю.Л., Палиенко Э.Т. Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Приднепровья. К.: Наукова думка, 1976. 118 с.
- Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. М.: Наука, 1982. 104 с.
- Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 184 с.
- Олійник Я.Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. 215 с.
- Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. 96 с.
- Природні умови Канівського Придніпров'я та їх вивчення: Навчальний посібник / Відп. ред. П.Г. Шищенко. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, 1992. 270 с.
- Заповідник на дніпрових кручах. Буклет. Канів, 2018. 12 с.
- Канівський природний заповідник. Буклет. К., 2013. 12 с.
- Войтюк Ю.А., Бортняк Н.Н., Шевчик В.Л., Бакалына Л.В. Флора сосудистых растений Каневского государственного заповедника. Флора и фауна заповедников СССР. М., 1991. 78 с.
- Горошко О.А., Грищенко В.Н., Згерская Л.П. и др. Позвоночные животные Каневского заповедника. Флора и фауна заповедников СССР. М., 1989. 42 с.
- Грищенко В.М. Рідкісні птахи Канівщини. Канів, 2020. 52 с.
- Грищенко В.М. Фауна хребетних тварин Канівського природного заповідника. Канів, 2021. 24 с.
- Джаган В.В., Пруденко М.М., Гелюта В.П. Гриби Канівського природного заповідника. К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. 271 с.
- Кришталь О.П. Канівський біогеографічний заповідник // Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника. Т. 1, вип. 1. К.: Вид-во КДУ, 1947. 154 с.
- Нечитайло В.А., Погребеник В.П., Грищенко В.В. Судинні рослини Канівського заповідника і околиць. К.: Фітосоціоцентр, 2002. 226 с.
- Черный Н.Г., Вервес Ю.Г., Зейгерман А.Г. и др. Беспозвоночные животные Каневского заповедника. Флора и фауна заповедников СССР. М., 1993. 63 с.
- Чорний М.Г., Чорна Л.О. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку. К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. 384 с.
- Чорний М.Г., Чорна Л.О., Грищенко В.М. та ін. Заповідна Черкащина. Черкаси: Брама-Україна, 2012. 200 с.
- Шевчик В.Л., Соломаха В.А., Войтюк Ю.О. Синтаксономія рослинності та список флори Канівського природного заповідника // Український фітоценотичний збірник. Сер. Б. 1996. № 1. С. 1-119.

Укладач – В.М. Грищенко, дизайн і верстка – В.М. Грищенко

Підписано до друку 11.07.2023. Формат 60x84/16.
Папір крейдований. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,93. Тираж 500 прим. Зам. 230947.
Видавець ТОВ «Друк Арт»
58018 Чернівці, вул. Маловокзальна, 2Д, т. 585-432
Ліцензія про державну реєстрацію ДК № 2741 від 15.01.2007 р.
Виготовлювач ФОП Варвуч В.В.

Канівський природний заповідник
вул. Шевченка, 108, м. Канів, Черкаська обл., 19003
тел. (04736)-329-91; e-mail: kaniv.biosfera@gmail.com
<https://www.facebook.com/kaniv.nature.reserve/>

